

ХРОНІКА
2000

УКРАЇНА –
БІЛОРУСЬ

Український
культурологічний альманах.
Засновано у травні 1992 р.
Виходить 4 рази на рік.
2011. Випуск 4 (90).

Хроніка 2000

РЕДКОЛЕГІЯ:

Юрій БУРЯК
(головний редактор)
Олександр БУЦЕНКО
Ігор ГИРИЧ
(заст. головного редактора)
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Володимир ЗАГОРІЙ
Семен ЗАСЛАВСЬКИЙ
Юрій КОЧУБЕЙ
Валерій КРЮЧКОВ
Анатолій МАКАРОВ
Олександр МЕЛЬНИК
Дмитро НАЛИВАЙКО
Володимир ПАНЧЕНКО
Михайло
СЛАБОШПИЦЬКИЙ
Євген СТАНКОВИЧ
Анатолій ТОЛСТОУХОВ
Олесь ФЕДУРУК
Андрій ЧЕБИКІН

Упорядник:

Віталій ПОНОМАРЬОВ
Редактор білоруських
текстів:
Володислав ЖУРБА
Художнє оформлення:
Сергій КОВИКА-АЛІЄВ
Верстка:
Олена ШАПОВАЛ

УКРАЇНА – БІЛОРУСЬ

Книга 1

Автор ідеї та проекту
А. В. ТОЛСТОУХОВ

ЗМІСТ

Анатолій Толстоухов. Україна –
Білорусь: спільна історична доля,
проблеми та їхнє вирішення 4

ХРОНОГРАФ

Віктор Тихонов: «Модель взаємодії
між Україною й Білоруссю є
продуктивною і перспективною» 8

Валентин Величко: «Нам з вами
судилося бути добрими сусідами,
надійними партнерами
і союзниками» 19

ІСТОРІЯ

Генрык Лаўмянскі. Генезіс Полацкай
зямлі. Переклад А. Семянчук 31

Фонд
сприяння
розвитку
мистецтв

Київ
2012

Випуск здійснено
в рамках проекту
«Україна: історія
великого народу»

За підтримки
Посольства України
в Республіці Білорусь
та Посольства
Республіки Білорусь
в Україні

За участю видавництва
«Український письменник»,
Інституту археографії та
джерелознавства
ім. М. Грушевського

Засновник —
колектив редакції
«Хроніка-2000».
Співзасновник —
Фонд сприяння
розвитку мистецтв

ISBN 978-966-579-271-0
ISBN 978-966-7015-58-9

Алег Латышонак. Ад «Літвы і Русі»
да «Літвы і Белай Русі» 60

Артунас Дубоніс. Каралеўства Міндоўга.
Переклад Ю. Унуковіча 123

Генрых Літвін. Сувязі эліты ВКЛ з Кіеў-
шчынай у 1569—1648 гг. *Переклад І. Кур'ян* 138

Віктор Горобець. [Суперечка за Білорусь
між Гетьманщиною та Московщиною] 154

Олексій Ясь. Лев Окіншевич і теорії
циклічності історії 175

Лев Окіншевич. Між Заходом і Сходом. —
Історія цивілізації Східної Європи в праці
Арнольда Тойнбі. — Про «цивілізаційні
основи» білоруського історичного процесу 198

В'ячеслав Липинський. [Бойові дії козаць-
кого війська на півдні Білорусі 1649 р.] 232

Станіслаў Чаропка. Палессе ў полымі
войнаў сярэдзіны XVII стагоддзя 283

Дарота Міхалюк. Спрэчка пра Палессе
і спроба вызначэння дзяржаўнай мяжы
паміж БНР і УНР вясной 1918 года.
Переклад А. Студзянецкага 333

Валянціна Лебедзева. «Українская» ўлада
на беларускім Палессі. Гомельская
гарадская Дырэкторыя (1918—1919 гг.) 359

ЕТНОСИ І КУЛЬТУРА

Дариус Сталюнас. Границы в пограничье:
белорусы и этнолингвистическая политика
Российской империи на западных
окраинах в период великих реформ 379

© Редакція «Хроніка-2000», 2012

Ігар Клімаў. Праблема размежавання українських і беларуских помнікаў старажытнага пісьменства 417

Наталія Сінкевич. Сильвестр Косов – Мстиславсько-Оршанський єпископ та Київський митрополит: матеріали до портретного нарису особистості 454

ЛІТЕРАТУРА

Ян Жабчич. «Чотири речі сполучає всяк слуга порядний...». *Переклад М. Стріхи* 465

Микола Гусовський. Пісня про зубра. *Поема. Переклад і вступна стаття А. Кичинського* 466

Михайло Слабошпицький. Минуле дивиться на нас 501

Уладзімір Караткевіч. Мой се градок! 515

Людмила Рублевська. Гра в Альбарутенію (уривок). *Переклад О. Сандиги* 534

Наталка Бабіна. П'ята дитина Мокрини. *Переклад В. Пономарьова* 570

Марія Мартисевич. Вірші. *Переклади А. Позднякової* 580

Максим Стріха. Адам Гльобус у координатах сьогодношньої Білорусі 586

Адам Гльобус. Мені сниться Койданове. *Переклад М. Стріхи* 588

Олексій Ясь

Лев Окіншевич і теорії циклічності історії

Ідея циклічного представлення минувшини походить, щонайменше, від часів античності. Вочевидь, вона спирається на зіставлення буття різних історичних об'єктів із відповідними періодами, точніше, циклами людського життя, себто безпосередньо споріднена з органіцизмом.

Приміром, циклічну модель споглядаємо в елементарній тричленній формулі — народження, становлення, вмирання чи у вигляді її багатоманітних концептуальних проєкцій із різною кількістю складових. Відтак циклічні візії побутують у текстах багатьох авторів класичної давнини.

У ранньомодерні часи своєрідну циклічну конструкцію світу історії — «вік богів», «вік героїв» та «вік людей» запропонував італійський філософ Джамбаттіста Віко. Проте тільки в ХІХ ст. ідея циклів отримала настільки могутній імпульс, що опинилася у фронтальному ракурсі західної соціогуманістики. Цьому передували поважні культурні й інтелектуальні трансформації.

На зламі ХVІІІ—ХІХ ст. в європейській думці ще панувала пізньопросвітницька парадигма, яка спиралася на своєрідні три «кити» — універсальне Ratio, натуралістичне Право та людську Природу. Певна річ, таке інтелектуальне сполучення продукувало механістичні, моралістичні й оптимістичні взірці мислення, які ширилися й на ниві тогочасного історіописання.

Романтична реакція, яка поширилася після доби Наполеонівських війн, привнесла з собою самобутній натурфілософський бунт, скерований супроти механіцизму. Відтак органі-

цизм став тим наріжним концептом, який посів становище інтелектуальної опозиції до механістичних, раціональних, універсальних та нормативних конструкцій.

З такої перспективи історична Людина розглядалася як вища мета Природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки. Цей ідеалістичний поворот призвів до того, що в студіях романтиків органіцизм набув специфічної подоби «тіла-ідеалу», який мав схопити сутнісні риси того чи іншого народного / національного духу, хоч і з виразним акцентуванням на неповторному колориті місця й часу.

Врешті, антропоморфне уподібнення народу / нації в романтичному історіописанні спричинилося до того, що її історичне буття репрезентувалося й описувалося у вигляді органічних характеристик: юність / старість, молодість / зрілість і т. ін.

Нові метаморфози органіцизму породила позитивістська хвиля, з якою на теренах соціогуманітаристики ввійшла натуралістична програма пізнання, зорієнтована на всеохопний сцієнтизм та емпіризм. На відміну від романтичного світобачення, схильного до метафізичного потрактування соціуму як «тіла-ідеалу», у позитивістській концептуалізації впроваджувалися безпосередні біологічні аналогії з матеріальним організмом, які дозволяли тотально генералізувати фактографічний матеріал. Відтоді історичний процес тлумачився як органічна еволюція суспільства на кшталт світу природи.

Водночас позитивізм упровадив до дослідницьких стратегій і низку методологічних новацій, зокрема типологічний метод, запозичений із природознавства. Дефініції «тип», як одному з базових елементів сконструйованої минувшини, в позитивістській історіографії відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним / фактографічним узагальненням.

Звісно, типологічний метод, у світлі позитивістських уявлень, не давав того рівня загальності й генералізації, який досягався з формалізацією закону суспільного чи історичного розвитку. Проте типологія в жодному разі не була вислідом

осягнення чогось одиничного, тобто не зводилася тільки до окреслення індивідуальних прикмет.

Більше того, уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло виявити загальні / особливі / одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. За великим рахунком, типологія в позитивістському інструментарії зазвичай заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти / лакуни суспільного калейдоскопа, які вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

З типологією до дослідницьких стратегій увійшов й елемент вірогідності як неодмінної складової попередніх гіпотез, які допускалися істориками-позитивістами у вивченні суспільства. Зауважимо, що поняття «тип» посідало чільне місце ще у філософських системах давньогрецьких мислителів Платона й Аристотеля, які вживали цей термін для того, щоб представити предмет чи об'єкт як дещо цілісне, тобто подати його загальний образ¹.

Отож на перехресті органіцизму та типології постали циклічні візії історії XIX ст., зокрема славнозвісна теорія російського природознавця Миколи Данилевського. Ця конструкція, вочевидь, виникнула в руслі західної інтелектуальної й духовної традиції і, заразом, сприймалася як нищівна критика європоцентризму².

Приміром, філософ Володимир Соловйов категорично охрестив візію М. Данилевського «російським списком німецького оригіналу», позаяк уважав, що вона повністю запозичена з монографії професора університету у Бреслау Генріха Рюккерта «*Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*» («Навчальна книга зі світової історії в органічному викладі». Лейпциг, 1857)³. Зрештою, за свого життя автор «России и Европы» мав поодиноких прихильників, з яких лише історик К. Бестужев-Рюмін назвав цю працю «небуденним явищем із усіх російських книг останнього часу»⁴.

За візією М. Данилевського, єдиної загальнолюдської цивілізації не існує, а на всесвітній сцені побутує лише 13 куль-

турно-історичних типів: єгипетський, китайський, давньо-семітський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, германо-романський чи європейський, перуанський, мексиканський, слов'янський⁵. Причому мексиканський та перуанський загинули неприродною смертю, себто не встигли пройти всього циклу розвитку.

Час існування будь-якого культурно-історичного типу М. Данилевській обмежував 1,5 тис. років, які поділяв на три цикли: 1) етнографічний (1000 років); 2) державний (400 років); 3) творчий, або цивілізаційний (50—100 років). Германо-романський та слов'янський типи розглядалися автором як найперспективніші.

Якщо взяти до уваги ще й органічні аналогії М. Данилевського (вищі й нижчі типи тварин, а відтак і цивілізації!), то його циклічна візія постає як логічний наслідок позитивістських канонів пізнання. Тим паче що з позитивізмом такий спосіб мислення сполучає ціла низка інтелектуальних складових, як-то пошук законів історичного руху, прогностичне призначення, всеосяжна генералізація, детермінізм, натуралістичний органіцизм і т. ін.

Звичайно, М. Данилевській, Г. Рюккерт не були поодинокими прибічниками циклічного представлення історії на ниві європейської соціогуманітаристики XIX ст. Згадаємо, приміром, відому расово-антропологічну теорію Жозефа-Артюра де Гобіно, котрий обстоював думку про народження, розквіт та вмирання цивілізацій, які пояснював змаганням і взаємодією вищих / нижчих рас на арені минувшини у позитивістському дусі.

Недаремно неогегельянець Робін Дж. Коллінгвуд розглядав циклічні теорії, передусім Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі, як безпосередній вислід натуралістичної програми позитивізму⁶.

Втім, така беззастережна редукція циклічних візій до їхнього позитивістського коріння виглядає дещо оманливою, принаймні, однобічною. Натомість видається, що циклічні теорії були своєрідною спробою подолати ту позірну однорідність представлення минувшини, яка загалом властива позитивістському історіописанню.

Власне, типологічний метод застосували для того, щоб перебороти / компенсувати недоліки кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися в працях гуманітаріїв-позитивістів. Адже уживання типології щодо людської історії виявило своєрідний конфлікт між канонами еволюційної поступовості, які досить добре прислужилися щодо репрезентації природної царини, зі сплесками, трансформаціями, ба навіть вибухами соціального і, особливо, культурного світу XIX ст.

Схоже, що теорії циклів якраз і призначалися для того, щоб упорядкувати й генералізувати розмаїтий фактографічний матеріал, який уперто «опирався» дослідницьким стратегіям позитивізму і ніяк не хотів укластися в прокрустове ложе натуралістичних взірців. Зокрема, Карл Маннгейм висловив слушну думку про «позитивістську сліпоту» щодо «живого життя культури»⁷. Тож позитивістську одноманітність мала заступити ідея множинності культур.

Циклічні візії, хоча і підважували одну з т. зв. священних корів позитивізму — ідею невинного Поступу, але й не відкидали натуралістичний спосіб мислення вповні, позаяк їхні провідні концепти тою чи іншою мірою були нав'язані до органіцизму!

Зрештою, циклізм, як і органіцизм, зорієнтований на поєднання ідеального та реального, індивідуального й універсального в пізнавальному процесі. Саме таке визначення органіцизму запропонував Ернст Трьольч, який навіть упродовжив особливий термін — органіцизм⁸.

Отож циклічне представлення історії спиралося на сполучення різних стилів мислення — романтизму, позитивізму і навіть пізньопросвітницького раціоналізму, поєднання яких із модерністською естетикою й культурою кінця XIX — початку XX ст. врешті-решт виплекало віталістичну основу культурно-історичних типів чи цивілізацій. Тим-то, поняття «життя» сприймалося як первісна реальність — цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передуює поділу світу на реальне та ідеальне (Анрі Бергсон, Вільгельм Дільтей, Георг Зіммель, Фрідріх Ніцше та ін.).

На початку ХХ ст. циклізм як методологічна стратегія потрапляє в орбіту неокантіанського повороту та соціологізації історії, які творять із культурно-історичними типами цікаві інтелектуальні мутації, зокрема спричиняють їхнє перетікання в інші дисциплінарні сегменти, продукують інструментальні трансформації, наповнюють іншим змістом тощо.

Передусім, поняття «цивілізація» та «культурно-історичний тип» перетворюються в універсальні інструменти, які вживають для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ та процесів з обсягу людського буття, кінець-кінцем для конструювання цілісного образу / образів всесвітньої історії у просторі та часі. У такому контексті віталістичні засади циклічних теорій не тільки доповнюються культурними та соціальними векторами, а й продукують уже відмінний інтелектуальний сенс.

Показовою, у цьому розумінні, є циклічна візія Освальда Шпенглера, яка кидала виклик класичному історизму. Німецький мислитель уважав історію специфічним калейдоскопом із восьми замкнутих організмів-культур: єгипетської, вавилонської, індійської, китайської, культури майя (мексиканської), аполлонівської (греко-римської), магічної (візантійсько-арабської), фаустівської (західноєвропейської). Кожній із культур він відводив 1 тис. років життя. Щоправда, він передбачав і можливу появу дев'ятої — «російсько-сибірської» культури.

Побутування таких утворень, на його думку, визначалося чотирма циклами, кожний із яких уподібнений до природної пори року: весна, літо, осінь та зима. В останньому циклі розгортався конфлікт культури й цивілізації, який Освальд Шпенглер репрезентував як антитезу органічного та механічного. Відтак вважають, що саме з цієї праці в соціогуманітаристиці ХХ ст. шириться традиція протиставлення культури та цивілізації.

Однак, спроба О. Шпенглера подолати європоцентризм тодішньої соціогуманітаристики видається досить ефемерною, позаяк виявляє авторську абсолютизацію окциденталізму — західної духовної й культурної традиції. Тим більше, що майже всі із перелічених типів / цивілізацій / культур, за версіями М. Данилевського й О. Шпенглера, споглядаємо в пантеоні

т. зв. історичних народів, витвореному ще гегелівською філософією історії.

Властиво, циклізм О. Шпенглера представлений у вигляді низки метафоричних конфігурацій виказує як натуралістично-органічні, так і віталістичні мотиви, зокрема в акцентуації на проблемах людської волі та життєвої сили, які переносяться на поле культури.

За його візією, кожна з культур вирізняється унікальною «душею» (аполлонівською, фаустівською, магичною і т. ін.)⁹, яка виявляється у стилістиці, мистецтві, мисленні та діяльності. Єдність культури як живого організму можливо досягнути лише «почуваннями» її буття. Звідси й постає ідея «прасимволу» — своєрідного ключа для досягнення морфології тієї чи іншої культури, врешті-решт усієї будови всесвітньої історії як культурознавчого феномена.

Такі розумування вводять до аналітичних структур мислення інтуїтивні компоненти з філософії життя і, заразом, відображають тогочасні негативістські, ба навіть катастрофічні світовідчуття європейських інтелектуалів.

Зауважимо, що двотомник О. Шпенглера «Присмерк Європи» був вислідом культурної й духовної кризи часів воєнного лихоліття та повоєнної руїни, хоч авторський задум сягав ще передвоєнних років.

Схожі песимістичні настрої, до того ж резоновані травматичним досвідом національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., побутували і в українській історичній та політичній думці, наприклад, у неоромантичній і, водночас, консервативній візії В'ячеслава Липинського. Його конструкцію трьох циклів державного правління та існування нації (демократія, охлократія та класократія) деякі ліві критики навіть порівнювали з теорією О. Шпенглера¹⁰.

Проте це зіставлення не зовсім коректне, позаяк концепція В. Липинського здебільшого ґрунтується на циклічності поколінь, себто вибудована на кшталт теорій циркуляції політичних еліт у версіях Вільфредо Парето, Гаєтано Моски чи навіть чергування «левів» та «лисів» у дусі Нікколо Мак'явеллі, аніж на ритмічності культурних типів чи цивілізацій.

Утім, із плином часу теорія О. Шпенглера сприймалася українськими діячами як «прекрасна мислева будівля», що провістила кінець панування ідеї лінійного розвитку¹¹.

Так чи інакше, протягом 1920—1930-х років питання про культурну належність України дедалі частіше порушується українськими вченими та діячами, зокрема істориками¹². Зазвичай ця проблематика обмежувалася розумуваннями про цивілізаційне перехрестя, культурну орієнтацію, культурно-історичний вибір, європеїзацію духу і т. ін.

Та в світовій думці ідея циклічного представлення світу історії у міжвоєнну добу приваблює багатьох учених. Зокрема, циклізм споглядаємо у «культурних надсистемах» Питирима Сорокіна, візіях Фелікса-Кароля Конечни про множинність цивілізацій і Фрідріха Корнеліуса про ритми світової історії та багатьох інших мислителів, урешті-решт у теорії Арнольда Тойнбі, позаяк перші томи його «Дослідження історії» побачили світ упродовж 1930-х років.

Нового імпульсу теоріям культурно-історичних типів чи цивілізацій надала повоєнна дійсність другої половини 1940—1950-х років.

Здавалося б, що тогочасні європейські мислителі, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втратили останні залишки віри у будь-які історичні візії, пов'язані з ідеєю Поступу. Водночас нова біполярна конфігурація повоєнного світу немовби провокувала на масштабні проекти концептуалізації минувшини, які б тою чи іншою мірою містили прогностичну, ба навіть футуристичну складову.

Ця психологічна та культурна атмосфера повоєнної Європи й згенерувала нову хвилю зацікавлень циклічними візіями, зокрема цивілізаційною пропозицією Арнольда Тойнбі, який завершував публікацію згаданого багатотомника.

У передмові до споминів він якось зазначив, що саме прагнення скласти «попередній баланс світових подій» спонукало його до писання мемуарів та роздумів¹³. Вочевидь, ці ж мотиви передбачити / осягнути історію побутували й під час творення його багатотомної студії.

Втім, світова катастрофа 1939—1945 рр. спричинилася й до появи нових інтелектуальних та культурних векторів, пов'язаних із спробами більш повного осмислення побутування історичної Людини. Зазначимо, що універсальні, циклічні чи національні візії залишали вкрай обмежений простір для висвітлення внутрішнього світу особистості з перспективи тих величезних потрясінь, що відбувалися протягом різних епох.

Отож минувшина та тодішня сучасність дедалі частіше розглядається крізь персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального та культурного буття. Відтак у фокусі дослідницьких практик опиняється сама Людина, її індивідуальні та групові реакції на розмаїтий спектр явищ та подій, кінець кінцем на історичне середовище, в якому вона конструює власне існування, відповідні інститути та структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо.

Виглядає, що популярні філософські течії повоєнного часу (персоналізм, екзистенціалізм) зіграли роль самотутніх провісників того антропологічного повороту, який набув повної сили на зламі 1950—1960-х років. Мабуть, саме цей антропологічний вимір соціогуманітаристики, що тільки-но вимальовувався на європейській культурній мапі, й задавав ті контексти висвітлення, які спричинилися до скептичної рецепції нових-старих циклічних теорій.

Зрештою, ті ж настрої, що породили надзвичайну популярність студії А. Тойнбі, особливо у Північній Америці, збудили і хвилю нестримного скепсису щодо його візії, насамперед у Європі.

В інтелектуальному сенсі А. Тойнбі наслідував традицію О. Шпенглера, зокрема щодо дискретності світової історії та впроваджував порівняльне студіювання цивілізацій (культур). Але, на відміну від О. Шпенглера з його замкненими культурами-організмами, він наголошував на генетичному зв'язку цивілізацій різних поколінь — першого, другого та третього, які представляв як самотутню генеалогію всього людства.

Це помітно збільшило кількість цивілізацій, за візією А. Тойнбі, порівняно з його попередниками. Відтак він нара-

хував двадцять одну цивілізацію, хоч на схилі життя скоротив цей своєрідний реєстр до тринадцяти, вилучивши сателітні й недорозвинені утворення¹⁴.

У первісному варіанті його «генеалогія цивілізацій» мала складатися з 21 утворення: єгипетська, андська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, юкатанська (центральньоамериканська), мексиканська, хеттська, сирійська, вавилонська, іранська (ісламська), арабська, далекосхідна (китайська частина), далекосхідна (корейсько-японська частина), індуїстська, індська, еллінська, православно-візантійська, православно-руська, західна.

Зауважимо, що, попри намагання уникнути крайнощів шпенглерівського органіцизму, автор монументального дванадцятитомника «Дослідження історії» все ж таки не уберігся від натуралістичних аналогій. Приміром, А. Тойнбі відводить кожній із цивілізацій певний ареал проживання неначе якомусь біологічному виду.

Не цурався він і віталізму, проте послугувався, найперше, філософською системою А. Бергсона, зокрема, переважно його метафорами змальовував цикли побутування цивілізацій: Заклик / Порив, Виклик / Відповідь і т. ін.

Зміст історії А. Тойнбі виводив із взаємодії вселенського розуму — Логосу, Божого Закону та, власне, людства. Якщо пригадаємо шпенглерівську «душу» культури та відповідні пошуки її «прасимволу», то, вочевидь, натрапимо на схожі трансцендентні компоненти обох циклічних теорій.

Взаємодіяння на арені історії, за версією англійського мислителя, в будь-якому випадку є специфічними, оскільки саме вони розкривають своєрідність кожної цивілізації. Логос кидає Заклик у вигляді того чи іншого Виклику (клімат, колонізація, удар, тиск, пригноблення), що збуджує Порив людства, яке мобілізується для Відповіді.

Властиво те, що кинуті Виклики спрямовують цивілізацію, проте сила людської волі визначає її рух, оскільки останній залежить від певного вибору Відповідей.

Будівничою й активною силою цивілізації є творча меншість, яка захоплює інертну більшість (внутрішній проле-

таріат) і дає Відповідь на Виклик Логосу. Саме достатність і міцність творчих сил Пориву визначає долю певної цивілізації. Загибель цивілізації А. Тойнбі пов'язує з моральним виродженням, себто з неспроможністю дати гідні й адекватні Відповіді. Відтак ця цивілізація входить у добу кризи чи розпаду (мілітаризм, духовний розкол, класова боротьба, війни).

Зрештою, деякі цивілізації, за його візією, взагалі не досягають свого природного кінця. Вони немовби завмирають у стані стагнації. Натомість історична місія цивілізації, що пройшла всі цикли буття, полягає в тому, щоб створити світову державу. Втім, А. Тойнбі згодом переглянув свої погляди та віднайшов інше призначення цивілізації — творення вищої й універсальної релігії.

Історичну місію Західного світу, подібно до Еллінської цивілізації, з глибин якої постало християнство, А. Тойнбі вбачав у виробленні нової синкретичної релігії людства. Цю релігію мала дістати у спадок наступниця Західної цивілізації¹⁵.

Таким, у вельми спрощеному й украй схематичному вигляді, постає загальний абрис циклічних візій історії на середину ХХ ст.

* * *

Майбутній український і білоруський історик Лев Олександрович Окіншевич народився 7 лютого 1898 р. у С.-Петербурзі. Він походив із національно мішаної родини.

Його батько був білорусом, працював юрисконсультom Управління Північно-Західних залізниць у С.-Петербурзі, згодом директором одного з приватних страхових товариств у Києві. Він підтримував взаємини з відомими українськими діячами, особливо з чернігівцями, зокрема з Іллею Шрагом¹⁶. Лев втратив свого батька у ранньому дитинстві, коли йому ледь-ледь виповнилося вісім років.

Отож його виховання перебрала на себе мати — Єлизавета Яреш, яка походила з чесько-російської родини. Вона викладала французьку мову в одній із київських приватних жіночих гімназій.

Первісний життєвий сценарій Лева Окіншевича схоже наслідував шлях батька — випускника правничого факультету Новоросійського університету в Одесі.

Спершу юнак навчався у підготовчих класах приватної гімназії В. Петра, а згодом перейшов як стипендіат до славнозвісної колегії Павла Галагана. У колегії тривалий час викладав латинську мову його дід Федір Яреш. У 1916 р. Лев Окіншевич розпочав навчання на правничому факультеті університету Св. Володимира.

Втім, військові та революційні події перервали його студії. У травні 1917 р. Лев Окіншевич закінчує Другу Київську військову школу і як прапорщик російської армії опиняється на румунському фронті, де перебуває до весни 1918 р. Того ж року він поновлює навчання в університеті та бере участь у роботі білоруських організацій у Києві.

Зауважимо, що на той час він був підданим Білоруської республіки. Відтак уряд УНР звільнив Лева Окіншевича від мобілізації, хоч його декілька разів примусово призивали до війська інші політичні режими¹⁷.

У 1919 р. він одружився з подругою дитинства Марією Савіною. У 1921 р. у подружжя народився син Гліб, який загинув під час облоги Ленінграда. Того ж року Лев Окіншевич завершує навчання в Київському Інституті народного господарства, до якого перевели правничий факультет.

Завдяки щасливому випадку здібний юнак, на одному з іспитів, привернув увагу знаного історика права, академіка ВУАН Миколи Василенка. Відтоді він працював у ВУАН як член Комісії для виучування історії західноруського і українського права, зокрема був її секретарем протягом 1922—1929 рр.

Микола Василенко був дуже задоволений його роботою. Зокрема, в листі до Наталі Полонської-Василенко від 13 листопада 1927 р. він зазначив, що в Лева Окіншевича був особливий талантизм — уміння вловити суттєве та записати¹⁸.

Наукові зацікавлення Лева Окіншевича формувалися певною мірою під впливом М. Василенка, почасти на хвилі соціологізації минувшини, яка виразно простежується в українській історіографії 1920-х років.

Передусім, молодого історика цікавив той устрій України-Гетьманщини, який склався після доби Хмельниччини. Недавно у своїх монографічних студіях «Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Ч. 1. Генеральна рада» (К., 1929) та «Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Ч. 2. Рада старшини» (К., 1930) автор прагне висвітлити ці питання.

У 1928 р. він закінчує аспірантуру при Науково-дослідчій кафедрі історії України М. Грушевського і на основі монографії захищає дисертацію «Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.».

Та співпраця Л. Окіншевича з М. Грушевським і його найближчими співробітниками якимось не склеїлася. Після захисту молодий учений практично не підтримує контактів із цією кафедрою¹⁹. У своїх мемуарах Л. Окіншевич достеменно не пояснює чому так сталося, а лише висловлює припущення, що він був чужою людиною посеред оточення М. Грушевського²⁰.

Проте саме протягом 1920-х років відбувається становлення Л. Окіншевича як ученого. Тогочасні тексти виявляють помітний зсув інтересів дослідника, котрий прагне дивитися на проблеми історії права у соціологічному вимірі.

Скажімо, Л. Окіншевич кваліфікував свою студію «Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.» як роботу з історії права і, водночас, наголошував на її соціологічній підставі. «З другого боку, за такий додаток-коректив є й розділи присвячені соціологічній аналізі й характеристиці соціального значіння інституту (курсив наш. — О. Я.). Їх запроваджено, бо автор переконаний, що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історично-юридичній роботі, треба спробувати навести ще й живе життя тої доби, в якій чинили й діяли ті чи інші установи чи норми та зв'язати їх з цим життям й оцінити їхню роль, вагу та значіння», — наголошує вчений²¹.

Такі розумування побутують і в рецензіях Л. Окіншевича. Приміром, розглядаючи чеський переклад студії російського історика Д. Одинця рецензент навіть висловлює думку про «юридично-соціологічну методу дослідження»²². Заразом ре-

цензії виявляють прикметну рису Л. Окіншевича, схильного досить відверто коментувати й оцінювати погляди відомих учених (Р. Лашенка, В. Липинського, А. Яковліва та ін.)²³.

Цей соціологічний рефрен, мабуть, і виплекав ту дослідницьку проблематику, яку Л. Окіншевич інтенсивно розробляв наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років. Ідеться про його монографію, присвячену знатному товариству в Україні-Гетьманщині як суспільній верстві, яка балансувала на межі між історією права та соціальною минувшиною.

За свідченням автора, вона була підготовлена десь наприкінці 1931 — на початку 1932 р.²⁴, але побачила світ лише 1948 р. як 157 том «Записок НТШ». Зберігся автограф та машинопис попередньої рецензії О. Оглоблина на цю роботу, датований 7 квітня 1933 р.

У своїх споминах Л. Окіншевич згадував, що О. Оглоблин майже на рік затягнув подання своєї рецензії і, кінець кінцем, визнав його працю немарксистською²⁵.

Якщо взяти до уваги те, що лише 26—28 травня 1931 р. за ініціативою Київської філії Українського товариства істориків-марксистів відбулася чергова «дискусія» про «буржуазну Оглоблінську концепцію українського історичного процесу»²⁶, то побоювання й «ідеологічні фігури» рецензента стають зрозумілими.

Схоже, О. Оглоблин уважав, що автор прагнув вкласти в юридичні норми той соціальний і господарський процес, який ще тільки розгортався, тобто не був завершеним.

На його думку, «знатне військове товариство», яке складає предмет студії Л. Окіншевича, навіть у XVIII ст. ще «не створило замкненого, соціального й правно монолітичного стану»²⁷. Відтак він наголошує, що автор механістично розглядає цю спільноту як історико-юридичну категорію²⁸, але спирає свої зауваги на ідеологічне підґрунтя.

Та, попри закиди Л. Окіншевичу в «механістичному матеріалізмі», які, до речі, адресувалися на той час і самому рецензенту, О. Оглоблин досить позитивно відгукнувся про свого колегу. У підсумковому висновку він зазначив, що Л. Окіншевич «вправний майстер свого цеху, знавець історії Украї-

ни XVII—XVIII ст., зробив певний крок вперед»²⁹. Але визнання «немарксистського характеру» згаданої праці виключало будь-які можливості її публікації.

Проте й сам Л. Окіншевич на той час публікував статті з «викриванням» чи «розвінчанням» відомих українських істориків. Наприклад, слід згадати його розвідки про «націонал-демократичну концепцію» М. Грушевського³⁰ та «фашизм» М. Слабченка³¹.

Варто звернути, увагу й на успішну академічну кар'єру Л. Окіншевича, котрий посідав у системі ВУАН поважні, якщо зважити на його молодий вік, посади: директор видавництва (1929—1931), заступник секретаря соціально-економічного відділу (1931—1932).

Напевне, ці кар'єрні віхи слід пов'язати з його профспілковою роботою, завдяки якій Л. Окіншевич увійшов до неформального культурного гуртка поміркованих академічних діячів (О. Гермайзе, О. Дорошкевич, М. Кравчук та ін.). Останні прагнули уникнути безпосереднього конфлікту ВУАН з радянською владою, за рахунок паліативних поступок, але все ж таки намагалися зберегти національний характер Академії³².

Втім, контакти з гуртком, названим на процесі СБУ «Молодою Академією», безпосередньо кинули тінь на Л. Окіншевича.

Вочевидь, він швидко зметував і оцінив загрозову ситуацію 1933 р. та перейшов до Ніжинського педагогічного інституту. Проте наприкінці того ж року його увільни з посади професора історії як «ворожий елемент» та «зв'язкового між українськими й білоруськими націоналістами». Л. Окіншевич та його родина опинилися на волосину від загибелі.

Чи не єдиним виходом у такій ситуації був швидкий переїзд на новобудови до віддалених регіонів СРСР. Л. Окіншевич був одним із небагатьох українських науковців, які успішно скористалися такою нагодою.

За допомогою свого білоруського приятеля у Москві, з яким він навчався у колеґії Павла Ґалаґана, історик виїхав до Казахстану, де протягом кількох років працював юрисконсультром «Прибалхашстрою», на будівництві комбінату з ви-

добутку міді. У 1937 р. родина Окіншевичів перебралася до Смоленська.

На початку радянсько-німецької війни Л. Окіншевича мобілізували до війська, проте він майже відразу потрапив у полон. Йому пощастило, позаяк німці відпустили всіх захоплених, які ще не встигли вбратися в радянський однострій.

Розпочалися роки поневірянь воєнної та таборової доби. Л. Окіншевич повернувся до Києва. Працював юрисконсультом Міської управи та деканом відновленого університету.

Пізніше емігрував на Захід і в квітні 1945 р., напередодні переїзду установи до Баварії, був обраний професором Українського вільного університету у Празі. По війні він опинився у таборі переміщених осіб у Регенсбурзі (Західна Німеччина).

Зауважимо, що наукові студії тогочасних учених-емігрантів тою чи іншою мірою апелювали до старих незавершених інтелектуальних поррахунків українського історіописання міжвоєнної доби. Саме ця нереалізованість низки проектів, які в західній соціогуманітаристиці перетворилися вже в інтелектуальне надбання анналів історії, суттєво впливала, ба навіть творила певний баланс між національними традиціями та вимогами й викликами світового модерну.

У цьому контексті споглядаємо певне суголосся між текстами Л. Окіншевича міжвоєнних та повоєнних часів.

Насамперед, варто згадати його спробу впровадити нову періодизацію історії українського права: I. Період початкової дофеодальної державної організації (до X ст.). II. Період феодальної організації: 1) доба раннього феодалізму (X—XIII ст.); 2) доба розвиненого феодалізму (XIV — поч. XVI ст.). III. Період станової держави (починається з Люблінської унії, 1569 р.): 1) Україна під Польщею (1569—1648); 2) Гетьманської України (1648—1781); 3) Україна під Росією і Австрією (до сер. XIX ст.). IV. Період модерної держави: 1) доба перебування України як провінції в реформованих Російській та Австро-Угорській імперіях; 2) доба визвольних змагань і поновлення на певний час української державності³³.

Порівняно з його попередньою п'ятичленною періодизацією (князівсько-земський, литовський, польський, гетьман-

ський, імператорський)³⁴, яка наслідувала візію М. Драгоманова³⁵, нова пропозиція Л. Окіншевича спиралася на суспільну, точніше, соціологічну підоснову.

Зрештою, заклики ученого до соціологічного синтезу поширювалися й на царину, власне, історії, приміром, у полеміці з Борисом Крупницьким³⁶.

Переломним часом у біографії Л. Окіншевича став 1949 р., коли він разом із другою дружиною Вірою Назаркевич перебрався до США. Первісно історик працював як санітар-чистильник у госпіталі, згодом у нагоді стало вільне володіння кількома іноземними мовами. Відтак упродовж 1951—1954 рр. ученому вдалося повернутися до наукових студій як стипендіату фундації Форда за дослідницькою програмою вивчення СРСР при Колумбійському університеті.

Після завершення проекту Лев Окіншевич працював бібліографом та перекладачем у Бібліотеці конгресу США у Вашингтоні до лютого 1969 р., але до студій з обсягу історії українського права повертався епізодично.

Останні десять років життя Л. Окіншевич потерпав від страшної недуги — хвороби Паркінсона, як колись і його вчитель Микола Василенко. Саме через це вченому так і не вдалося завершити свої спомини.

Помер Лев Олександрович Окіншевич 7 листопада 1980 р. у Гиллкрест Гиллс (передмістя Вашингтона)³⁷.

Три невеликі праці — есе «Між Заходом і Сходом»³⁸, рецензійна стаття «Історія цивілізації Східної Європи в праці Арнольда Тойнбі»³⁹ та розвідка «Про цивілізаційні основи білоруського історичного процесу»⁴⁰ були написані й опубліковані Л. Окіншевичем на початку 1950-х років, коли він працював за програмою фундації Форда.

Л. Окіншевич як учений уважав себе представником української історіографії, проте постійно наголошував на прихильному ставленні до білоруської справи і, водночас, зважав на своє досить скромне становище дослідника у західному світі та розмаїті етнокультурні впливи⁴¹. Відтак у рецепції циклічних теорій він, хоч і посідав становище українського / білоруського вченого, проте ніколи не абсолютизував цієї позиції.

До того ж давалася взнаки полікультурна основа світосприйняття Л. Окіншевича та його давні зацікавлення на ниві соціологізації історії.

Видається, що таке інтелектуальне підґрунтя продукувало досить цікаве та своєрідне ставлення вченого до нової-старої хвилі циклічних візій минувшини. Зауважимо, що роздуми й критичні настанови Л. Окіншевича зіперті лише на шість томів студії А. Тойнбі, опублікованих протягом 1930-х років. Сьомий-дев'ятий томи «Дослідження історії» з'явилися 1954 р., тобто вже після появи згаданих публікацій Л. Окіншевича.

Український критик як очевидець і учасник Першої та Другої світових воєн поділяв тодішні скептичні настрої щодо ідеї поступу в історії. Проте, на відміну від Бориса Крупницького, який досить прихильно ставився до новітніх західних філософських течій (персоналізм, екзистенціалізм)⁴², Л. Окіншевич звертав більшу увагу на соціологічні компоненти в концептуалізації історії. Зазначимо, що проблеми цивілізаційної / культурної належності українських земель обговорювалися у листуванні між цими вченими.

Отож концептуальна пропозиція А. Тойнбі містила низку цікавих настанов, які приваблювали Л. Окіншевича як дослідника. Передусім, це — думки про повний / неповний цикл існування цивілізацій, лінії чи межі демаркації між ними, роль творчої / домінуючої меншості, ідея світової держави, яка виглядала доволі актуальною в умовах тодішнього біполярного світу тощо.

Деякі з таких думок Л. Окіншевич прагне інтерпретувати й прикласти щодо східноєвропейської — української та білоруської історії. Приміром, слід відзначити його тезу про рухливість цивілізаційної межі за віссю Схід — Захід, яка в різні історичні епохи пересувалася в просторовому й культурному сенсі на українських землях. У такому ж дусі сприймається й заувага Л. Окіншевича про Велике князівство Литовське як спільноту перехідного типу з західними й східними елементами, а також його роздуми про перехрещування різноманітних культурних впливів в українській історії, що породжували конфліктні постаті і т. ін.

Втім, український учений не сприймає «Дослідження історії» виключно у позитивному ракурсі. Звичайно, він зазначає низку фактографічних помилок і перекручень, але скеровує свої спостереження здебільшого щодо застосування цивілізаційної конструкції А. Тойнбі до східноєвропейських теренів, аніж на конкретні прогалини чи перекручення.

Наприклад, Л. Окіншевич закидає англійському історику недостатню увагу стосовно народження творчої меншості й здобуття нею статусу домінуючої в російській державі, висловлює сумніви щодо належності минувшини Великого князівства Литовського й України-Гетьманщини до російської історії, зазначає, що автор «Дослідження історії» забуває про національний характер українського козацтва, вказує на очевидні суперечності в ототожненні Російської імперії та Радянського Союзу з «православною цивілізацією» тощо.

Видається, що призначення циклічних теорій Л. Окіншевич убачав у тому, щоб віднайти світові / загальнолюдські орієнтири в історичному процесі на певних національних обшарах.

На його думку, «це вчення про цикли не дає нам всеохоплюючого пояснення до всіх прикладів розвитку людських суспільств. Які етапи розвитку і які цикли можемо ми простежити, скажімо в історії китайської держави, що тисячоліттями стояла, ніби не рухаючись у своїх застиглих формах, чи, може в історії України? Всеохопної переконливої відповіді ми ще не маємо. Та *теорія історичних циклів може прислужитися нам у тім відношенні, що обмежить нас, передусім, границями свого періоду в великому процесі розвитку людської культури і людської суспільної організації* (курсив наш. — О. Я.)»⁴³.

З перспективи сучасності розвідки Лева Окіншевича, які друкуються в цьому випуску «Хроніки-2000», є пам'ятками історичної думки середини ХХ ст. Вони не тільки виказують неабияку ерудицію їхнього автора, а й представляють один із перших відгуків українських і білоруських істориків на цивілізаційну теорію Арнольда Тойнбі.

¹ Забулионите А. И. Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии. Материалы научно-методической конференции. (16 января 2001 года, Санкт-Петербург). — СПб., 2001. — С. 34.

² Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. — Томск, 2001. — Вып. 1. — С. 34—36.

³ Соловьев В. Немецкий подлинник и русский список // Вестник Европы. — 1890. — № 12. — С. 734.

⁴ Бестужев-Рюмин К. Н. Теория культурно-исторических типов // Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. — СПб., 1895. — С. 608.

⁵ Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Сост., послесловие и ком. С. А. Вайгачева. — М., 1991. — С. 88.

⁶ Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. — М., 1980. — С. 155—156, 174.

⁷ Манхейм К. Избранное. Социология культуры. — М.; СПб., 2000. — С. 272.

⁸ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. — М., 1994. — С. 238.

⁹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К. А. Свасьяна. — М., 1993. — Т. 1: Гештальт и действительность. — С. 345—346.

¹⁰ Мазепа І. Підстави нашого Відродження. — [Новий Ульм], 1946. — Ч. 2: Проблеми відродженої України. — С. 41—45, 48, 52, 56, 63, 66, 82; Клясократичні мрії // Листи до приятелів. — 1955. — № 3. — С. 7.

¹¹ Єндик Р. Теорія О. Шпенглера у М. Хвильового // Наші дні (Львів). — 1943. — № 5. — С. 6.

¹² Грушевський М. Наша західна орієнтація // Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. / Репринт. вид. 1918. — К., 1991. — С. 13—16; Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Львів, 1933. — С. 65—66.

¹³ Тойнбі А. Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. — М., 2003. — С. 7

¹⁴ Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. — К., 1995. — Т. 2. — С. 374—375.

¹⁵ Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Тойнбі А. Дослідження історії. — Т. 2. — С. 363—373; Марцинюк І. М. Концеп-

ція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: Автореф. дис. ...к. і. н.: 07.00.06 / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1997. — 24 с.

¹⁶ Падох Я. Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1985. — С. 9.

¹⁷ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Ред. О. Романів; передмова Я. Падох. — Львів, 1996. — С. 26.

¹⁸ Василенко М. П. Вибрані твори в трьох томах. — К., 2008. — Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. — С. 516.

¹⁹ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського, 1924—1930. — К., 1999. — С. 246.

²⁰ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — С. 35—36.

²¹ Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західньоруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 254.

²² Його ж. Рец. на кн. Odinec D. M. Pripojeni Ukrajiny k Moskevskému státu (Historiko-pravni náčrtek). (Sbornik věd právnických a státních. Ročník XXVI. Sešit 4. V Praze, 1926. С. 382—426) // Там само. — С. 517.

²³ Там само. — С. 519; Окіншевич Л. Рец. на ст.: Лещенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським (Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. — Прага, 1923. — С. 5176) // Праці Комісії для виучування історії західньоруського та українського права. — К., 1926. — Вип. 2. — С. 296—298; Його ж. Рец. на: ст.: Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654 (Ювілейний збірник У.А.Н. на пошану академіка Д. І. Багалія... — С. 580—615) // Праці Комісії для виучування історії західньоруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 520—521.

²⁴ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — С. 49.

²⁵ Там само. — С. 50.

²⁶ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні 1931 р. [машинопис] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 303. — Арк. 1—225.

²⁷ Оглоблін О. П. Попередня рецензія на пр.: Окіншевич Л. Поміщицька кляса і шляхетський стан на Україні XVII—XVIII ст. (Знальне військове товариство Гетьманщини) [автограф та машинопис, 7 квітня 1933] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 105.

²⁸ Там само. — Арк. 104 зв.

²⁹ Там само. — Арк. 119.

³⁰ Окиншевич Л. Націонал-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. — 1932. — Кн. 1/2. — С. 93—109.

³¹ Його ж. Шлях до фашизму (Історично-юридичні праці М. Є. Слабченка) // Там само. — 1932. — № 3. — С. 37—60.

³² Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — С. 31—32.

³³ Його ж. Лекції з історії українського права: Право державне: Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — С. 10—12.

³⁴ Окиншевич Л. Наука історії українського права: Право державне // Україна. — 1927. — № 1/2. — С. 106.

³⁵ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 490.

³⁶ [Окіншевич Л.] О-ч Л. Рец. на кн.: Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи, 6 липня 1946. Авґсбург, 1946. 23 с. // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 137.

³⁷ Див. про Л. Окіншевича: Odarchenko P. Lev Oleksandrovych Okinshevich, 1898—1980 (Obituary) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. — New York, 1978/1980. — Vol. 14, no. 37/38. — P. 342; Я. П. [Падох Я.] Помер св. п. проф. Лев Окіншевич // Свобода (Джерзі-Сіті). — 1980, 21 листоп. — № 245. — С. 4; Водотика С. Г. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л. О. Окіншевича // Укр. козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Мат-ли Четвертих Всеукр. істор. читань). — К.; Черкаси, 1994. — С. 158—161; Лебедзева В. Леў Акіншэвіч пра гісторыю Беларусі // Спадчына. — 1996. — № 6. — С. 32—38; Ясь О. Лев Окіншевич та його есе «Між Заходом і Сходом» // Розбудова держави. — 1997. — № 7/8. — С. 102—107; Лебедева В. Лев Окиншевич и Беларусь // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 1999. — Вип. 7. — С. 253—259; Одарченко П. Професор Лев Олександрович Окіншевич // Одарченко П. Видатні українські діячі. Статті. Нариси. — К., 1999. — С. 39—43; Партноў А. Леў Акіншэвіч — гісторык українскі і беларускі // Беларускі Гістарычны Агляд. — Менск, 1999. — Т. 6 — № 1/2. — С. 248—255; Яремчук В. Знавець Гетьманської держави (Лев Окіншевич) // Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX століття: Біоісторіографічні нариси. — Острог, 2002. — С. 65—97; Острянюк А. М. Ніжин у долі Льва Окіншевича // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 129—139.

³⁸ О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). — 1952. — № 8. — С. 611—615.

³⁹ Okinshevich L. History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New York, 1952. — Vol. 2. — № 2. — P. 305—315.

⁴⁰ Акіншэвіч Л. «Пра Цывілізацыйныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва (New-York). — 1953. — № 2. — С. 70—79.

⁴¹ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — С. 65—66.

⁴² Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. — Мюнхен, 1955. — С. 199.

⁴³ Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987. — С. 46.